

Psychologiczna istota asymetrii w świetle konfliktów na Bałkanach. Analiza teoretyczna

Wprowadzenie

Termin *asymetria* dosłownie oznacza zburzenie, naruszenie określonego układu (symetrii). Etymologicznie pojęcie to wywodzi się z greckiego *asymmetria*, tłumaczonego jako niewspółmierność, nieproporcjonalność. W tym sensie zostało ono wykorzystane na określenie specyficznego układu sił dwóch stron sporu, znanego pod nazwą *konfliktu asymetrycznego*. Kategorię tę, podobnie jak pojęcie *zagrożeń asymetrycznych*, rozpowszechniono stosunkowo niedawno, za ledwie w początkach XXI w., czyniąc ją przedmiotem refleksji naukowej i analiz głównie, choć nie wyłącznie, na gruncie anglosaskim. Asymetryczność dotyczy istotnych przemian zachodzących w obrębie środowiska bezpieczeństwa¹. Jest pokłosiem gruntownej zmiany w układzie sił politycznych i w stosunkach międzynarodowych na skalę globalną, jaką przyniósł koniec zimnej wojny. Prawie pół wieku Europa była podzielona na dwa bloki: stalinowski i liberalno-kapitalistyczny. Koniec tego stanu rzeczy przyniósł rozpad Układu Warszawskiego, rozpadły się ZSRR, Czechosłowacja, a na Bałkanach – Jugosławia. Na tych terenach rodziły się konflikty i wojny o charakterze lokalnym (Armenia, Czeczenia, Mołdawia, Turkmenistan, Gruzja, b. Jugosławia [Słowenia, Chorwacja, Bośnia i Hercegowina, Kosowo])². Obszar Europy Wschodniej i Bałkanów stał się tygłem rozpadu wielu państw narodowych. Proces dezintegracji pokazał, że właśnie i konflikty etniczne nie osłabły pod wpływem rozwoju cywilizacyjnego, a wręcz przeciwnie – ich zakres i siła wzrosły³. Rozpad układu dwubiegunowego był katalizatorem w sferze bezpieczeństwa, prowadzącym do wykrywania nowych zagrożeń dla stabilności międzynarodowej oraz wzrostu liczby i rodzajów zjawisk, podmio-

¹ M. Madej, *Zagrożenia asymetryczne bezpieczeństwa państw obszaru transatlantyckiego*, Warszawa 2007, s. 9.

² A. Czubiński, *Europa XX wieku*, Poznań 2000, s. 432–433.

³ A. Koseski, *Bałkańskie konflikty etniczne na przełomie XX i XXI stulecia*, [w:] *Bałkany. Etnokulturowe podłoże konfliktów*, red. W. Konarski, A. Koseski, Pułtusk 2006, s. 94.

tów będących albo mogących być źródłem niebezpieczeństw⁴. Ważnym aspektem nowej sytuacji międzynarodowej stało się także zróżnicowanie cywilizacyjne i kulturowe, a co za tym idzie – ukazujące społeczności o odmiennych światopoglądach i źródłach legitymizacji rzeczywistości (religia, etniczność)⁵.

Według Marka Madeja, w naukach o bezpieczeństwie pojęcie zagrożeń asymetrycznych ma charakter uzupełniający i zostało zaczerpnięte z języka wojskowych studiów strategicznych. W przypadku każdego nowego terminu, aby mógł być on precyzyjnie stosowany, istotne jest uściślenie definicji i kryteriów jego stosowalności w obszarze, którego ma dotyczyć. O ile nie budzi znacznych problemów określenie tego, czym jest konflikt asymetryczny lub wojna asymetryczna, to komplikacje z definicją pojawiają się przy określeniu zagrożeń asymetrycznych⁶. W pojęciu zagrożeń asymetrycznych znalazło się wiele znaczeń, które utrudniają jednoznaczną konkluzję, prowadząc do stosowania tego pojęcia wobec różnych zjawisk. Zagrożenia asymetryczne wpisały się w analizy środowiska bezpieczeństwa, tj. procesów globalizacji i postępu technologicznego, w obszar stosunków międzynarodowych, w tym także konfliktów zbrojnych, terroryzmu międzynarodowego, zorganizowanej przestępczości, prowadzenia walki z użyciem metod niekonwencjonalnych czy technologii informatycznych. Rozrzut tematyczny w dyskusji nad asymetrią (zagrożeniami asymetrycznymi) wynika z faktu, że nawet w obrębie wojskowej myśli strategicznej czy na gruncie studiów nad bezpieczeństwem nie jest ono w pełni sprecyzowane⁷. Daje to możliwość do rozmaitych interpretacji i zarazem skutkuje rozbieżnością. Przyczynę takiego stanu rzeczy stanowi wspomniana już względna nowość tego pojęcia, które wraz z zakończeniem zimnej wojny nabrało szczególnej wagi wobec wyzwań nowego ładu światowego. Z jednej strony szuka się możliwie precyzyjnego zastosowania kategorii asymetrii (asymetryczności), a z drugiej, dość dowolnie, jak twierdzi Madej, w charakterze etykiety używa się go, jako pojemnego określenia nowych tendencji rozwojowych czy zjawisk we współczesnym środowisku bezpieczeństwa⁸. W rezultacie powstało szereg definicji uściślających (obecnie głównie w ośrodkach amerykańskich).

Niektórzy badacze, m.in. wspomniany Madej, Paweł Gawliczek, Jacek Pawłowski (*Zagrożenia asymetryczne*), Krystian Piątkowski definiują w sposób ogólny asymetrię, zbliżając jej sens do znaczenia potocznego czy słownikowego, jako sytuację, gdy występuje „nieprzystawalność, niewspółmierność, odmienność czy też nieproporcjonalność obiektów będących przedmiotem porównania”⁹. Tak ro-

⁴ Vide: Z. Ciekanski, *Działania asymetryczne jako źródło zagrożeń bezpieczeństwa*, „Bezpieczeństwo i Technika Pożarnicza. Safety & Fire technique”, nr 3/2009.

⁵ M. Madej, *Zagrożenia asymetryczne...*, s. 81.

⁶ Vide: Z. Ciekanski, *Działania asymetryczne...*

⁷ M. Madej, *Zagrożenia asymetryczne...*, s. 32.

⁸ Ibidem.

⁹ Ibidem, s. 33.

zumiana asymetria stosuje się do wielu zjawisk (na gruncie strategii wojskowej – głównie konfliktów zbrojnych). Dotyczy nie tylko różnic w strategiach, taktykach, środkach, celach, ale i wartościach i normach¹⁰. Madej zauważa, że asymetria tak rozumiana nie musi wynikać ze świadomych i celowych działań, może być bowiem naturalnym następstwem sytuacji zaistniałej niezależnie od woli stron konfliktu. Zwraca też uwagę, że dotyczy może nie tylko sfery materialnej, ale i psychologicznej¹¹. W psychologicznej analizie teorii konfliktu każda sytuacja konfliktowa ma charakter relacyjny, gdyż dotyczy dwóch stron. Analogicznie jest z asymetrią, o jej relacyjności decyduje fakt, iż nie istnieje bez realnej opozycji. Wskazują na to definicje asymetrii, np. w odniesieniu do strategii wojskowej jest to „wykorzystywanie pewnego rodzaju odmienności do uzyskania przewagi nad przeciwnikiem”, „działanie, organizowanie się i myślenie odmienne od przeciwnika w celu maksymalizacji swych własnych atutów i wykorzystania jego słabości dla przejścia inicjatywy”¹². Trzeba jednak zaznaczyć, że sam konflikt nie jest kategorią tożsamą z asymetrią, gdyż w warunkach zrównoważonych, odpowiadających sobie, współmiernych potencjałów stron można również mówić o konflikcie (konflikty symetryczne). Specyfika konfliktu zależy więc od tego, czy ma on charakter symetryczny, czy asymetryczny. Madej podkreśla jednak, że niemal wszystkie konflikty, tak przeszłe, jak i teraźniejsze są w mniejszym bądź większym stopniu asymetryczne¹³. Można dodać, że istotą każdego konfliktu jest zwykle pokonanie przeciwnika, zdobycie przewagi nad nim dzięki atutom własnym, a jego słabościom, co z góry odrzuca ideę symetrii.

Psychologiczne uwarunkowania konfliktów (w tym asymetrycznych)

Ponieważ celem niniejszych rozważań jest określenie psychologicznej istoty asymetrii (konfliktów asymetrycznych), a następnie odniesienie jej do sytuacji na Bałkanach, istotne znaczenie będą mieć pozamaterialne czynniki warunkujące zaistnienie asymetrii między uczestnikami konfliktu (m.in. poziom zaangażowania w konflikt, wola i determinacja do jego kontynuowania). Uwzględniony zostanie również jej kulturowy aspekt. Na pozamaterialne (i pozamilitarne) uwarunkowania asymetrii wskazuje jedna z koncepcji, pochodząca z końca XIX w., znana w literaturze przedmiotu, jako teoria „małych wojen” (obecnie nazywana m.in. teorią „konfliktów o małej intensywności”), która była istotna przy kształtowaniu się kategorii asymetryczności i pozostaje z nią ściśle związana¹⁴. „Małe wojny” charakteryzuje się jako te, w których strony zaangażowane

¹⁰ Ibidem, s. 33–34.

¹¹ Ibidem, s. 34.

¹² Ibidem.

¹³ Ibidem, s. 35.

¹⁴ Ibidem, s. 37–38.

stosuj nieprzystające metody dziaan. T nieprzystawalnoc tłumaczono nie tylko odmiennym potencjałem wojskowym, ale np. odmiennosci kulturową stron konfliktu, faktem, że wywodz się one z odmiennych kręgów cywilizacyjnych. Stąd wojny tego typu cechowała względna dugotrwaoc, przy stosunkowo niskiej intensywności dziaan. Choć współcześnie pojecie asymetrii odnosi się przede wszystkim do dziaan zbrojnych z udziałem stron o różnym potencjale militarnym¹⁵ oraz podkreśla się jej cisly związek z „aktywnosci strony słabszej w konflikcie oraz przesunięciem akcentu z kwestii ilościowo-jakościowej dysproporcji potencjaow przeciwników, na aspekt stosowanych metod”¹⁶, to jednak, jak pisze Madej, równie duży nacisk kładzie się na psychologiczny, kulturowy czy cywilizacyjny wymiar asymetrii. To pojecie aczy się przede wszystkim z występowaniem między stronami różnic w zakresie wartości, celów, stopnia zaangażowania, woli uczestniczenia w konflikcie oraz determinacji w dazeniu do zwyciestwa¹⁷. W większym stopniu zauważa się wplywy zróżnicowania kulturowego stron na jakoc i rodzaj dziaan, stosowanych metod walki ni na samo zróżnicowanie militarne. Są to aspekty o szczegolnym znaczeniu dla jakości i charakteru konfliktu.

Psychologiczną kategori, która może tłumaczyć istot konfliktów w ogóle (w tym także asymetrycznych), a w szczegolnoci tych, których podłożem są różnice kulturowe i cywilizacyjne, jest kategoryzacja społeczna (inaczej: teoria społecznej tożsamości). Mówi ona o polaryzacji otaczającej nas rzeczywistości społecznej na „swoich” i „obcych”, której dokonujemy przez sam fakt przynależności do różnych grup (narodowych, etnicznych, wyznaniowych itd.). Każdy człowiek, jako istota z natury swej społeczna, potrzebuje zakorzenienia w grupie. Grupa, do której należy, stanowi punkt odniesienia dla własnego poczucia wartości, norm i zasad, pozwala spełniać fundamentalne potrzeby, ale też jest dobrem wyższego rzędu. W wiekszosci wypadków wsponoty ludzkie tworzą swego rodzaju grupy interesów, które spajają okreslone cele, korzyści i wiadomoc więzów między czonkami. O ile wiekszosc konfliktów tłumaczy się różnicą interesów między grupami, to jednak niektóre antagonizmy nie są ich rezultatem, lecz przyczyn. Z sytuacją taką mamy do czynienia, gdy wskutek zetknięcia się dwóch stron dochodzi do konfliktu, zanim jeszcze strony przekonają się o różnicy interesów między soba¹⁸. Konflikty, w których zagrożone jest dobro własne grupy, a szczegolnie poczucie własnej wartości i system norm, są szczegolnie trudne. Najwyższe dobro, którym dla grupy są wartości (abstrakcyjne zasady), ma charakter absolutny, nie podlega negocjacji, zwykle też nie zwaa się na koszty w ich obronie. Jak zauway Janusz

¹⁵ Ibidem, s. 43.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ J. Reykowski, *Konflikty polityczne*, [w:] *Podstawy psychologii politycznej*, red. K. Skarzynska, Poznań 2002, s. 212–213.

Reykowski, najlepszym dowodem na istnienie w grupie wartości są jednostki, które gotowe są poświęcić za nie życie. Dowodem są także wszystkie wojny ideologiczne i religijne. Dogmatyzm i fundamentalistyczne postawy w imię norm i wartości „swoich” są z gruntu konfliktorodne¹⁹. Samuel Huntington słusznie opisał dychotomię świata jako odwieczną i nieustającą tendencję do myślenia w kategoriach dwóch światów „my” i „oni”: „Ludzie zawsze mieli skłonność do dzielenia bliźnich na «nas» i «tamtych», naszą grupę i grupę obcą, naszą cywilizację i barbarzyńców”²⁰. Polaryzacja ta, według autora *Zderzenia cywilizacji*, funkcjonuje w kategoriach, którymi się posługujemy, dzieląc świat na m.in. Wschód i Zachód, Północ i Południe itp. Czynią to również wyznawcy wielkich systemów religijnych, np. muzułmanie (świat muzułmański – pokoju, świat niemuzułmański – wojny, niewiernych). Według Huntingtona, podziały kulturowe, a dalej ekonomiczne (kraje biedne – bogate; nowoczesne i rozwinięte – tradycyjne i nierozwinięte/rozwijające się itd.), ideologiczne (w okresie zimnej wojny), jakkolwiek pozostawiają wiele wątpliwości, kształtują mentalność człowieka na przestrzeni dziejów. Stawia jednak tezę, że konflikty między silnymi przeciwieństwami, np. bogatymi i biednymi, są raczej wątpliwe, „ponieważ ubogie kraje, (jeśli nie liczyć szczególnych okoliczności), nie są politycznie zjednoczone, brak im siły ekonomicznej i potęgi militarnej, niezbędnej do przeciwstawienia się krajom bogatym”²¹.

Ważny dla istoty asymetrii, według Madeja, jest fakt, że odmiennosc celów i poziom zaangażowania stron, zróżnicowanie potencjałów, rywalizacja, odbywa się głównie na płaszczyźnie psychologicznej²². Czynniki psychologiczne, takie jak wola walki, motywacja, determinacja itd., mogą stanowić istotną przewagę przeciwnika, który pod wieloma innymi względami jest słabszy w konflikcie. Istotną rolę odgrywa tu także kolektywny system znaczeń, występujący w każdej wspólnotie (naród, państwo, Kościół, grupa etniczna, stowarzyszenia itp.), pozostający też w korelacji ze wspomnianą wolą walki czy determinacją do jej prowadzenia. Jest to część konstytutywna wspólnoty, oparta na przekonaniach i wierzeniach na temat przeszłości, teraźniejszości i przyszłości, włączająca doświadczenia i umiejscowienie wspólnoty w świecie, będąca kluczowym punktem odniesienia wobec rzeczywistości²³. Istnienie każdej wspólnoty zależy nie tylko od warunków materialnych czy społecznych, ale i psychologicznych (normy, wartości, symbole, język, miejsca kultu, osoby, pisma kanoniczne, tradycja, obyczajowość itp. jednoczące wspólnotę). Warunki te traktowane są jako dobro niezbędne dla jej istnienia, w związku z tym zachodzi konieczność ich podtrzymywania, umacniania. Warunkiem tego typu

¹⁹ Ibidem, s. 212–216.

²⁰ S. Huntington, *Zderzenie cywilizacji*, Warszawa 2011, s. 29.

²¹ Ibidem, s. 31.

²² M. Madej, *Zagrożenia asymetryczne...*, s. 43.

²³ J. Reykowski, *Konflikty...*, s. 216.

jest także suwerenny byt wspólnoty (niepodległość kraju, autonomia wspólnoty)²⁴. Reykowski zauważa, że przeżycie każdej ludzkiej wspólnoty zależy od podtrzymywania kolektywnego systemu znaczeń, jest to także warunkiem jej dobrostanu. Stanowi podstawę poczucia bezpieczeństwa, jednoczy w zgodnej opinii i praktykach codziennego życia, a im bardziej są one zgodne, tym bardziej niewzruszony i dogmatyczny jest system. Największym zagrożeniem dla spójności systemu jest jego kwestionowanie przez czynniki pozawspólnotowe czy nawet fakt zetknięcia z grupą o odmiennym systemie znaczeń. Istotnym elementem kolektywnego systemu znaczeń są wszelkie odniesienia do etniczności, narodowości, historii i języka oraz wspólnych symboli jednoczących grupę.

W literaturze określa się konflikty na Bałkanach jako etniczne, co odnosi się do faktu, iż są one rezultatem zagrożenia tożsamości etnicznej grupy/grup współwystępujących na tym obszarze. Jednak samo określenie *konflikt etniczny* nie wskazuje na leżący u jego podstaw kolektywny system znaczeń. Według Aleksandra Poserna-Zielińskiego, konflikty etniczne mogą wiązać się ze sprzecznymi interesami, uprzedzeniami dotyczącymi zaszłości historycznych oraz odmiennymi wartościami, np. religijnymi, rasowymi, kulturowymi²⁵. Przyjmuje się zwykle, że konflikty etniczne mają korzenie w uwarunkowaniach historycznych oraz ewolucji społecznej i kulturowej grup. Bałkany (jęz. tur. *Balkanlar* – Góry Leśne) są nazwą geograficzną półwyspu w południowo-wschodniej części Starego Kontynentu, ale przede wszystkim to nazwa wspólnoty kulturowej, dziejowej, etnicznej i społeczno-politycznej²⁶. Nazwa Bałkany mieści w sobie „obok dziedzictwa narodowo-państwowego i etnicznego poszczególnych krajów – spuściznę bizantyjską i turecko-osmańską”, co ukształtowało w tym regionie wpływy religijne i kulturowe prawosławne (chrześcijaństwo wschodnie, bizantyjskie) z jednej strony, a z drugiej dominację islamu, głównie sunnickiego²⁷. Można powiedzieć, że narody tego regionu, choć nie tworzą homogenicznej jedności, to jednak ukazują pewną całość historyczno-kulturową. Gdy w XIX w. kształtowały się odrodzone lub nowe państwa na tym terenie, wykrystalizowały się zarazem dwie tendencje – dominująca idea kształtowania państw narodowych z jednej strony, oraz z drugiej – tworzenia jednej wspólnoty Słowian Południowych (idea częściowo zrealizowana np. poprzez utworzenie Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców w 1918 r., przekształconego w 1929 r. w Królestwo Jugosławii, czy w 1945 r. poprzez powołanie do życia Federacyjnej Ludowej Republiki Jugosławii)²⁸.

²⁴ Ibidem.

²⁵ A. Posern-Zieliński, *Konflikt etniczny w sytuacji imigracyjnej*, Warszawa 1996, s. 48–50; A. Koseski, *Balkańskie konflikty...*, s. 95.

²⁶ Ibidem, s. 96.

²⁷ Ibidem, s. 97.

²⁸ Ibidem, s. 99–100.

Czynniki narodowe, kulturowe, obyczajowe, religijne, ale też ekonomiczne sprzyjały dominacji tendencji separatystycznych, pogłębiając różnice i dezintegrację grup tego regionu. Przyczynkiem do kształtowania się ich świadomości narodowej, a zarazem źródłem niechęci i wrogości, w tym głównie państw sąsiadujących, były właśnie „nacionalizmy bałkańskie, podbudowane racjami kulturowymi”²⁹. Tragiczne wydarzenia na Bałkanach w okresie II wojny światowej, rozpad Jugosławii, której narody „zostały wciągnięte w dramatyczne i krwawe wiry konfliktów, w tym także zacieklej walk zbrojnych, bezrozumnego odwetu i zemsty”³⁰, stawiają sytuację Bałkanów w szczególnym świetle. Nawiązując do przywołanej kategoryzacji społecznej, której jaskrawą egzemplifikacją są właśnie konflikty, stosunek do „obcych” i postawy z tym związane funkcjonują zwykle na bazie projekcji (mechanizm rzutowania na innych, obcych własnych słabości i lęków). Jednakże obcy, wróg zwykle musi być na tyle podobny do nas, by projekcja miała sens, stąd określenie „znajomego wroga”. Jak odnotowują R.S. Robins i J.M. Post, najsilniejsze antagonizmy zwykle dotyczą grup podobnych do siebie pod pewnymi względami, sąsiadujących (jak grupy narodowe na terenie Bałkanów, Arabowie i Żydzi w Izraelu czy protestanci i katolicy w Irlandii)³¹. Stąd często obecne w literaturze analizy *trudnego sąsiedztwa* podkreślają tę polaryzację wśród różnych narodów (stosunki polsko-żydowskie, polsko-ukraińskie, czy omawianych państw bałkańskich). Zasadę tej polaryzacji wyjaśnia nie tylko psychologiczny mechanizm projekcji, wprost odnosi się ona także do realistycznej teorii konfliktów (Muzafer Sherif), wspomnianej teorii społecznej kategoryzacji (Henry Tajfel) oraz kolektywnego systemu znaczeń.

Aspekty kulturowe (w tym wyznaniowe) różnicujące strony konfliktu bałkańskiego

Półwysep Bałkański, jak wspomniano, to szczególny obszar historyczno-kulturowej wspólnoty narodów, którą cechuje niezwykle zróżnicowanie pod względem wieloetniczności i wielowyznaniowości. Wraz z przekształceniami politycznymi w Europie naruszona spójność państw Jugosławii przyczyniła się do wyjątkowo skomplikowanej sytuacji na tych terenach. Poniższa tabela ilustruje mozaikę bałkańską:

²⁹ F. Gołembski, *Geokulturowe uwarunkowania stosunków politycznych na Bałkanach*, [w:] *Bałkany. Etnokulturowe podłoże konfliktów*, s. 76.

³⁰ A. Koseski, *Bałkańskie konflikty...*, s. 103.

³¹ R.S. Robins, J.M. Post, *Paranoja polityczna. Psychologia nienawiści*, Warszawa 2007, s. 119; A. Zasuń, *Religijny wymiar paranoi politycznej*, „Polskie Studia Politologiczne” 2013, nr 38, s. 26–46.

Tabela nr 1. Podział Jugosławii na jednostki administracyjne z wyszczególnieniem przynależności językowej i religijnej

Jugosławia przed rozpadem Socjalistyczna Federacyjna Republika Jugosławii (w latach 1945–1991)			
nazwa przed uzyskaniem niepodległości/autonomii	obecna nazwa	język urzędowy	religia
Socjalistyczna Republika Bośni i Hercegowiny	od 1992 jako Bośnia i Hercegowina	bośniacki, chorwacki, serbski (języki południowo-słowiańskie)	islam, prawosławie, katolicyzm (w mniejszości)
Socjalistyczna Republika Chorwacji	od 1991 Chorwacja	chorwacki (język południowo-słowiański)	katolicyzm
Socjalistyczna Republika Macedonii	od 1991 Była Jugosłowiańska Republika Macedonii	macedoński (język południowo-słowiański)	prawosławie, islam
Socjalistyczna Republika Czarnogóry	od 1992 wraz z Serbią tworzyła Federalną Republikę Jugosławii, od 2003 Czarnogóra	czarnogórski (język południowo-słowiański)	prawosławie
Socjalistyczna Republika Serbii	od 2006 Serbia, Republika Serbii	serbski (język południowo-słowiański)	prawosławie
Socjalistyczna Prowincja Autonomiczna Kosowo	od 2008 Kosowo, Republika Kosowa	albański (język indosłowiański, albański), serbski (język południowosłowiański)	islam
Socjalistyczna Republika Słowenii	od 1991 Słowenia	słoweński (język południowosłowiański)	katolicyzm
Socjalistyczna Autonomiczna Prowincja Wojwodiny	do 1963 Wojwodina, Prowincja Autonomiczna Wojwodiny, od 1990 o ograniczonej autonomii	serbski, chorwacki, węgierski, słowacki, rumuński	prawosławie, katolicyzm (w mniejszości)

Gwarantowane: wolność wyznania, rozwój języków narodowych, za równorzędne języki uznano serbsko-chorwacki, słoweński, macedoński, przy zachowaniu odrębności dialektów Serbów, Chorwatów i Czarnogórców¹.

Kwestie związane z tradycją kulturową, religią czy językiem są istotnym problemem w utrzymaniu równowagi w tak zróżnicowanym układzie. Choć przyjmuje się genetyczne powiązanie tych narodów, uznając elementy religii, języka i kultury za spoiwo południowosłowiańskiej wspólnoty historycznej, jaką są Bałkany, to dokładnie te same czynniki są podstawą do różnicowania grup narodowych tego regionu. Łączy je monoteizm, choć w trzech różnych wariantach.

Po pierwsze, to tradycja bizantyńska i wyrosłe na jej gruncie chrześcijaństwo wschodnie, spuścizna kultury greckiej w Macedonii, Serbii, Czarnogórze i Wojwodinie. Choć prawosławie, podobnie jak katolicyzm, opiera się na tradycji apostoelskiej pierwszych wieków chrześcijaństwa i tych samych twierdzeniach dogmatycznych starożytnego Kościoła powszechnego, to jednak różna sytuacja polityczna a głównie kulturowa i językowa Wschodu i Zachodu po podziale cesarstwa rzymskiego, przyczyniła się do wykrystalizowania różnic, które z czasem stały się nie do pogodzenia, prowadząc w istocie do rozpadu jedności kościoła powszechnego³². Różnice dotyczyły przede wszystkim języka (greka na Wschodzie – np. Serbowie posługują się alfabetem opartym na cyrylicy, łacina na Zachodzie) oraz kultury, która kształtowała odmienną świadomość. Odmienność dotyczy też liturgii (według zasady *lex orandi lex credendi*) z głównym obrządkiem bizantyjskim, teologii ikon, stosunku wobec władzy papieżstwa, doktryny. Wreszcie inna jest organizacja kościoła – podkreśla się jego kolegialny charakter, ale z zachowaniem niezależności Kościoła lokalnego/krajowego w postaci autokefalii, który jest samodzielny, niezależny organizacyjnie, o własnym ustroju wewnętrznym i z własnym zwierzchnikiem³³ (Kościołem autokefalicznym jest np. Serbski Kościół Prawosławny, a status nieuregulowany, czyli pozostający poza wspólnotą kościołów, mają np. Macedoński Kościół Prawosławny, Prawosławne Arcybiskupstwo Ochrydzkie, niekanoniczny Czarnogórski Kościół Prawosławny). Różnica dotyczy również relacji między kościołem a państwem (na Wschodzie Kościół został ściśle powiązany z władzą cesarską)³⁴. Szeroko pojmowana tradycja jest tu głównym źródłem doktryny, wypracowana jeszcze w okresie Kościoła pierwotnego. Teologia ma charakter mistyczny (źródłem są indywidualne doświadczenia mistyczne) i apofatyczny (wyjaśnia, że człowiek jako byt stworzony nie ma żadnej możliwości poznania i dostępu do Boga, Bóg jest w swej istocie niepoznawalny)³⁵. Cechą charakterystyczną dla prawosławia jest też tradycja monastyczna (droga *hezychazmu*, z grec. *hesychia* – spokój duszy), gdzie eremita poprzez działania (z grec. *praxis*) dąży do kontemplacji Boga³⁶.

³² *Słownik wiedzy o religiach*, red. K. Banek i in., Bielsko-Biała 2007, s. 83.

³³ E. Przybył, *Prawosławie*, Kraków 2006, s. 59–73.

³⁴ *Słownik wiedzy...*, s. 84.

³⁵ *Ibidem*, s. 88–89. J. Keller zwraca uwagę na całkowitą transcendencję Boga w prawosławiu. Teologia prawosławna, mówiąc o Bogu, posługuje się głównie negatywnymi określeniami, wyjaśniając w istocie, czym Bóg nie jest. *Idem*, *Prawosławie*, Warszawa 1982, s. 196–197.

³⁶ *Słownik wiedzy...*, s. 90.

Katolicyzm (tzw. rzymski katolicyzm) pod wieloma względami ukształtował się odmiennie. Przede wszystkim występuje tu centralizacja wokół najwyższego zwierzchnika, biskupa Rzymu, będąca gwarancją przynależności do Kościoła. Hierarcha te ma władzę absolutną (potwierdzoną dogmatem o nieomyślności papieża, odrzuconym przez tzw. kościoły starokatolickie – np. Kościół Starokatolicki w Chorwacji). Następnie w zakresie języka, w historii chrześcijaństwa zachodniego dominowała łacina (np. Chorwaci posługują się alfabetem łacińskim), odmienne są także liturgia i relacja wobec władzy świeckiej, gdzie papież był władcą udzielnego państwa i dążył do absolutnej supremacji³⁷. Wreszcie stosunek do dogmatu, choć katolicyzm uznaje się za „uboższy od greckiego pod względem wyrafinowania teologicznego”, to jednak na przestrzeni dziejów zaznaczono wiele nowych ustaleń dogmatycznych. Teologia katolicka również jest inna, ma charakter katefatoryczny (pozytywny, orzekający o tym, jaki jest Bóg)³⁸.

Wobec dwóch odmiennych tradycji wschodniego i zachodniego chrześcijaństwa islam jest różny pod każdym względem. Korzeniami sięga judaizmu i chrześcijaństwa oraz tubylczych, pogańskich wierzeń Arabów. Ukształtował się jako ideologia religijno-prawno-państwowa w zupełnie innym kręgu kulturowym od wymienionych powyżej tradycji religijnych. Stworzył odmienną świadomość wyznawców, surową i rygorystyczną. Określa ją porządek prawny, regulujący całe życie wiernych, co stanowiło odpowiedź na potrzeby zróżnicowanej i rozrastającej się wspólnoty Arabów pierwotnie nieposiadającej organizacji państwowej³⁹. Wzory życia i postępowania, zasady małżeństwa, pokrewieństwa, dziedziczenia oraz prawo karne zostały wywiedzione z przepisów Koranu i sunny (tradycji). Obrzędowość jest znacznie prostsza, gdyż zasadniczą rolę odgrywa w tym przypadku sama wiara i wierność. Religię tę cechuje ponadto brak usystematyzowanej i rozbudowanej organizacji czy stanu kapłańskiego. Islam nie posiada bowiem żadnej centralnej instytucji sprawującej nadrzędną władzę, czy rozstrzygającą o sprawach wiary⁴⁰. Język arabski islamu również wywodzi się z całkowicie odmiennej grupy języków afroazjatyckich, gdyż jest językiem semickim.

Każda z wymienionych religii ma na swoim koncie krwawe epizody. Chrześcijaństwo w przeszłości dopuściło się wielu konfliktów z udziałem przemocy: chrystianizacja w większości wypadków miała krwawe oblicze, krucjaty w średniowieczu, rekonkwista od VIII do XV wieku, wojna trzydziestoletnia, wojny religijne we Francji między hugenotami a katolikami itd. Niemniej jednak, szczególnie we współczesnej historii, podkreśla się fakt, iż to muzułmanie uczestniczyli w znacz-

³⁷ Ibidem, s. 66.

³⁸ Ibidem, s. 69–70.

³⁹ Ibidem, s. 162. Porządek ten reguluje także stosunki panujące między światem arabskim a innowiercami. To prawo religijne w islamie mówi o normach postępowania wobec przedstawicieli innych tradycji religijnych, J. Bielawski, *Islam, religia państwa i prawa*, Warszawa 1997, s. 44–45. Bielawski wspomina także o typowej dla islamu koncepcji jedności muzułmańskiej opartej nie na więzach krwi, lecz wierze w Boga, *Koran*, Warszawa 1986, s. 774.

⁴⁰ *Słownik wiedzy...*, s. 164.

nie większej liczbie gwałtownych konfliktów międzygrupowych niż przedstawiciele pozostałych tradycji religijnych. Jak podkreślił Huntington, „Granice islamu są krwawe, tak samo jak jego wewnętrzny obszar. [...] Państwa muzułmańskie są bardzo skore do uciekania się do przemocy w kryzysach międzynarodowych”. Badacz uznaje zarazem, że w większości wypadków przemoc jest w tej tradycji dominującym sposobem radzenia sobie w sytuacji kryzysowej, zwykle jest to też przemoc o dużym natężeniu⁴¹. Konfliktowość i agresywne skłonności islamu Huntington tłumaczy wojowniczą-beduińską naturą tej tradycji, „od początku był religią miecza i gloryfikuje cnoty militarne”. Militarna ekspansja islamu pozostawiła ślad w pamięci historycznej – część społeczności bałkańskiej przyjęła islam jeszcze przed inwazją muzułmanów, według Huntingtona tak powstały różnice między muzułmańskimi Bośniakami a prawosławnymi Serbami. Ale zaszłości historyczne nie są jedynym aspektem konfliktowej natury relacji świata muzułmańskiego z innymi religiami. Generalnie odmiennosc kulturowa (w tym religijna) przyczynia się do kształtowania barier fizycznych i symbolicznych dzielących społeczności, które autor *Zderzenia cywilizacji* nazywa *niemożnością zrozumienia*. O ile katolicyzm i prawosławie nie stwarzają tak wyrazistych granic i wzajemne przystosowanie nie stanowi takiego problemu, to jest nim koegzystencja z muzułmanami: „Nieprzenikalność i sąsiedowanie z niemuzułmanami to trwałe cechy islamu, które mogłyby tłumaczyć konfliktowość jego wyznawców na przestrzeni dziejów”⁴².

Tym, co łączy trzy tradycje religijne obecne na Bałkanach, jest ich monoteistyczny charakter. Religie mogą tworzyć silne antagonizmy, w szczególności zaś te, które ukształtowały bezwzględna wiarę i posłuszeństwo Bogu jednemu oraz wymagają działań w jego imię, dążą do podporządkowania autorytarnemu prawu religijnemu. Trzy tradycje bałkańskie (chrześcijaństwo katolickie i prawosławne oraz islam) jako monoteizmy mają naturę absolutystyczną. Prof. Adam Koseski wyjaśnia, że choć pierwszeństwo w przyczynach dezintegracji Jugosławii przyznaje się czynnikom społeczno-ekonomicznym, to jednak „antagonistyczne sprzeczności w warstwie społeczno-ekonomicznej zostały wzmocnione przez inne czynniki konfliktogenne, tak jak wspomniane już zróżnicowanie tradycji historycznych, wyznaniowych czy kulturowych”⁴³. Koseski zauważa, że z czasem zatarły się cechy wspólnotowe grup etnicznych zamieszkujących tereny byłej Jugosławii, każda bowiem z osobna zaczęła identyfikować się z szerszym kontekstem kulturowym i definiować w kategoriach religijnych. Słusznie przywołuje tu tezę Huntingtona, który wskazał na niepodzielną, nacjonalistyczną dychotomię wśród grup etnicznych byłej Jugosławii. Serbscy nacjonałści (Serbowie bośniaccy) utoż-

⁴¹ S. Huntington, *Zderzenie...*, s. 450–451.

⁴² Ibidem, s. 461. J. Bielawski, mówiąc o początkach prawdziwej historii Arabów, wywodzi ją z kultury wyrosłej na obszarze Arabii Centralnej, której tubylcze ludy określa „nieokrzesanymi” Beduinami, stanowiącymi „istotę ducha arabskiego”. Idem, *Koran...*, s. 749.

⁴³ A. Koseski, *Bałkańskie konflikty...*, s. 105.

samiają się z serbską cerkwią prawosławną i wschodniochrześcijańską wspólnotą kulturową, natomiast chorwaccy nacjonaliści (Chorwaci bośniaccy) utożsamiają się z katolicką wspólnotą kulturową Zachodu⁴⁴. W Bośni i Hercegowinie, pisze Huntington,

mużulmanie toczyli krwawą, niszczycielską wojnę z prawosławnymi Serbami, walczyli także z Chorwatami wyznającymi katolicyzm. W Kosowie albańscy mużulmanie cierpią pod rządami Serbów. [...] Prawdopodobieństwo wybuchu walk między obiema grupami jest bardzo wysokie⁴⁵.

Należy podkreślić, że chrześcijaństwo w wydaniu katolickim, jak i prawosławnym, podobnie jak islam, są fundamentalnym elementem tożsamości narodowej i etnicznej. Katolicy, mużulmanie i prawosławni na Bałkanach reprezentują różne cywilizacje, których dziedzictwo obfituje w konflikty głównie o podłożu historycznym, ale nie tylko. Kontekst historyczny nie wyjaśnia bowiem, dlaczego grupy narodowościowe byłej Jugosławii mogły egzystować wiele dekad w stosunkach pokojowych oraz dlaczego uległy one drastycznej zmianie z końcem XX w. Huntington argumentuje tę zmianę czynnikiem demograficznym. Zaburzenie równowagi demograficznej przez ilościowy wzrost jednej grupy (np. zmiana liczebności mużulmanów w Kosowie z ponad 60% w latach 60. XX w. do blisko 90% w latach 90. XX w.; w Bośni i Hercegowinie w latach 60. XX w. liczba Serbów to ponad 40%, a mużulmanów ponad 20%. W latach 90. XX w. natomiast liczba Serbów spadła do 30%, gdy tymczasem mużulmanów wzrosła do ponad 40%; liczba Chorwatów w tym okresie z ponad 20% spadła do 17%) destabilizuje równowagę polityczną, ekonomiczną i społeczną, potęgując naciski jednej grupy na inną, w tym także presję militarną. „Etniczna ekspansja jednej grupy stała się powodem czystki etnicznej prowadzonej przez drugą”⁴⁶.

Podsumowanie

Charakter pozimnowojennego porządku międzynarodowego, w tym pojawienie się zagrożeń asymetrycznych, określa kilka czynników. Za jeden z kluczowych uznaje się utratę znaczenia ideologii (dotąd kształtowanej w ramach dwóch bloków), a tym samym wzrost rangi aspektów społeczno-ekonomicznych i cywilizacyjno-kulturowych. Szczególnie te ostatnie są istotne w omawianym kontekście,

⁴⁴ Ibidem, s. 109.

⁴⁵ S. Huntington, *Zderzenie...*, s. 446. Przypomnieć należy, że rozważania S. Huntingtona odnoszą się do okresu poprzedzającego interwencję NATO w Kosowie i proklamowanie tzw. Republiki Kosowa [zgodnie z Konstytucją Serbii, Kosowo stanowi prawną część terytorium tego państwa – przyp. red.].

⁴⁶ Ibidem, s. 453–455. O zmianach liczebności grup etnicznych, w tym na wybranych obszarach (Srebrenica), D. Trifunovic, *Report about case Srebrenica* (The first part), Banja Luka 2002.

czyli

odmienność między państwami i społeczeństwami należącymi do różnych kręgów kulturowych, czy też cywilizacyjnych, zakres hierarchii podstawowych wartości, a także sposoby organizacji życia społecznego. Rozbieżności między poszczególnymi społeczeństwami, powstałe w wyniku tego rodzaju różnic stanowią jedną z najważniejszych przyczyn napięć i konfliktów w świecie⁴⁷.

Mówiąc o aspekcie kulturowym, należy jednak zaznaczyć, że jest on składową całego spektrum czynników oddziałujących na charakter globalnego środowiska bezpieczeństwa. W psychologicznej analizie konfliktów ma on jednak niebanalne znaczenie. Zróżnicowanie kulturowe niesie za sobą odmienne systemy wartości i wewnątrzgrupowe ideologie kształtowane przez tradycję, wyznanie, historię, wpisane w język i obyczaje. Jak zostało powiedziane, stanowią one kolektywny system znaczeń – czynnik psychologiczny, który może mieć istotny wpływ na powstanie dysproporcji (asymetryczności) między stronami konfliktu, często w większym stopniu decydujący o jego intensywności i liczbie zaangażowanych niż faktyczny potencjał militarny czy dostępność określonych zasobów⁴⁸.

Summary

Psychological nature of asymmetry in the light of the conflict in the Balkans. Theoretical analysis

The article presents a theoretical approach of asymmetry, including asymmetric conflicts in the light of psychological factors. Introduction to the text contains a brief overview of the overall meaning of asymmetry and asymmetric conflicts, taking into account the historical (changes in the balance of political forces after the Cold War) and theoretical sources. Selected theoretical issues, such as the concept of „small wars” on the one hand, and realistic conflict theory, the theory of social categorization (social identity theory) and a system of collective meanings, on the other, have provided a basis to show a significant, psychological ground of asymmetry. The main part of the text is based on the presentation of cultural (including religious) differentiating the parties of the conflict in the Balkans. It was compared here tradition of Eastern Christianity, Catholicism and Islam, as a representative for the Balkan region. Causes of conflict of national and ethnic groups living in the former Yugoslavia was also based on the idea of Huntington’s „clash of civilizations”, also taking into account the social and demographic conditions.

⁴⁷ Vide: Z. Ciekanski, *Działania asymetryczne...*

⁴⁸ J. Reykowski, *Konflikty...*, s. 210–211.